

הישראליות של פעם

דן גלעדי

זאב צחור, עיצוב הישראליות, עם עובד, תל-אביב, 2007, 197 עמודים.

הספר עיצוב הישראליות מבוסס על מאמרים שפרסם המחבר בכתבי עת שונים, ולכן אין לחפש בו חידושים מחקריים. עיקר תרומתו הוא בהבאת הידע הרב והמעניין האצור בו בדרך בהירה, ממצה ו'ידידותית' לקורא המתעניין. צחור פותח בקביעה הבאה: 'בלא תכנון מוקדם, בלא הסכמה קולקטיבית, הולכת ונוצרת כאן חברה חדשה. למרות יסוד השרירות שבמעשה ניתן להגדירה ישראלית. תהליך התגבשותה מתרחש באיטיות אבל בהתמדה'. מכאן נגזרת מטרת הספר: 'לאתר כמה ממקורות הניקה' של החברה הישראלית החדשה המתעצבת 'ולהבהיר את תפקידם בעוד התהליך עומד בעינו' (עמ' 12).

צחור מדגיש כי בחר לעסוק 'בחלק קטן מכלל הנושאים המרכיבים את הישראליות, בחירה המושפעת מגבולות תחומי הידע שלי'. אין כאן יומרה לנסות ולהקיף תופעה מורכבת זו על כל רבדיה המגוונים, אלא לתאר את אותם מרכיבים, חשובים כשלעצמם, שחקר לאורך שנים רבות. מספקני אם אפשר להתמודד בהצלחה עם משימה כה נועזת של מיצוי מחקר 'עיצוב הישראליות', לפחות בדורנו. מתוך הנושאים השונים הכלולים ב-12 פרקי הספר, בחרתי להתייחס לארבעה מהם הנראים לי כבעלי עניין מיוחד: עוצמתה של ההסתדרות הכללית לעומת חולשתה, מגבלותיו של זאב ז'בוטינסקי כמנהיג פוליטי, היוותרותה של מפ"ם מחוץ לממשלה הראשונה שהוקמה ב-1949 והסטייה לעבר הקומוניזם.

בניתוח ההסתדרות הכללית בתקופת המנדט מעמיד המחבר זה מול זה שני אספקטים שונים שעיצבו את דרכה. מצד אחד, התעצמותה ככוח ארגוני-פוליטי מוביל ביישוב. מצד שני, חולשותיה שהתגלו בניהול מוסדותיה הכלכליים. ראשיתה מצער,

ולא רק בשל מיעוט מספר חבריה (פחות מ-5,000 בוועידת היסוד ב-1920). למחרת הקמתה 'התברר שאין זה ברור כלל לאן מועדות פניה, למעשה לא היה לה כיוון' (עמ' 68). סמלי הדבר כי המשרד הצנוע של ההסתדרות בתל-אביב נהרס בשבוע הראשון לפתיחתו בידי מחוסרי עבודה ממורמרים. מנגד אפשר לומר כי ההסתדרות נבנתה מהמשברים שתכפו ביישוב מראשית שנות העשרים. בן-גוריון חזר משליחות מפלגתו אחדות העבודה בבריטניה, כמחצית שנה לאחר כינון ההסתדרות, וקיבל על עצמו מיד את הנהגתה. עיקר מאמציו היו מכוונים ליצירת כלים בתחומים רבים הכרוכים בבניין הארץ ולהפעלתם, תוך הבטחת תלות החברים במסגרת הארגונית החדשה. לוועידה השנייה של ההסתדרות ב-1923 הוא הביא תכנית נועזת ליצירת 'קומונה כללית' של פועלי הארץ, במתכונת השאיפה המוצהרת של 'גדוד העבודה' ובמידה רבה בהשראתה. הוועידה לא קיבלה את התכנית ולימים לא התייחס אליה אף הוא עצמו.

מאמצע שנות העשרים, בעקבות העלייה הרביעית, ביסס בן-גוריון את תכניתו הפוליטית על תפיסת 'ממעמד לעם', שבמרכזה עומדת ההסתדרות. כאשר בשנת 1926 פרץ המשבר הכלכלי שהיה החמור ביותר בתולדות היישוב, הוא ניווט את ההסתדרות לשיתוף פעולה הדוק עם ההנהלה הציונית, ובעזרתה הפכה לכוח דומיננטי ביישוב. לעומת הישג זה מציין המחבר את חולשותיה של ההסתדרות ואת כישלונותיה בתחום הכלכלי בשנות המנדט. שני המפעלים החשובים בשנות העשרים, 'המשרד לעבודות ציבוריות ובניין', ו'ורשו סולל בונה', פשטו את הרגל לאחר שצברו גירעונות כספיים ניכרים. נוסף על תנאים אובייקטיביים מקשים, ברור כי הם נהלו בצורה חובבנית ושיקולי היעילות הכלכלית היו משניים לעומת רצון העשייה. ראשי 'חברת העובדים' קוו כי המוסדות הלאומיים ידאגו לממן את הגירעונות מתוך הכרה בחשיבות פעולתם לבניין הארץ בכלל, ולקליטת עולים בפרט. הם האמינו בסתר לבם כי במובן ידוע 'פשיטת הרגל של המפעלים הכלכליים של ההסתדרות היא סוג של שליחות שתפקידה למנוע את פשיטת הרגל של המפעל הציוני כולו' (עמ' 79). המחבר מאמין כי גישה כלכלית-מינהלית זו הונחלה לעיצוב הישראליות. להערכתו אפשר לראות זאת כגישה של דחיקת השיקולים והאילוצים הכלכליים מפני העדפות פוליטיות או אידאולוגיות.

הפרק הקצר על ז'בוטינסקי מעניין במיוחד, בשל זווית הראייה שבה בחר המחבר: האם האיש שכה השפיע על רבים בדורו היה בעל תכונות מתאימות להנהגה? צחור עורך השוואה בינו ובין בן-גוריון על בסיס מידת הזדהותם הפנימית עם תפקידם כמנהיגים. אני מסכים עמו כי קיים מקום להשוואה זו, אך ספק אם היא ראויה לשמש מודד להבנה של מידת הצלחתה של דרכם הפוליטית. התמסרותו של בן-גוריון לפעילותו הפוליטית הייתה טוטלית, וכמעט לא הותירה לו זמן ואנרגיות לעיסוקים או לתחביבים אחרים (להוציא רכישה אובססיבית וקריאה של ספרים). ז'בוטינסקי היה היפוכו. נטיותיו הרוחניות וכישוריו המובהקים והמוערכים בתחומים שונים של היצירה

הספרותית כעיתונאי, כסופר, כמתרגם, כמבקר – הובילו אותו מעבר לפעילותו הפוליטית. מכתביו האישיים מגלים עד כמה גדול היה קורבנו האישי, כאשר אילץ עצמו להתנתק מהעיסוקים האינטלקטואליים הקרובים כל כך ללבו. צחור מראה כי התנתקות זו לא הייתה שלמה ורציפה: 'התמסרותו המלאה לתנועה, עד כדי ביטול עצמיותו, עוררה התייחסות מתפעלת בביוגרפיות ובזיכרון מעריציו. והנה מתברר שהיו לז'בוטנסקי פרקי חיים שבהם הסתלק מכל פעילות, ולזמן ממושך. תקופות אלו בחייו מוצנעות. מכיוון שאי-אפשר להתעלם מהן, הן נזכרות בחטף, כאילו לא היו אלא חוליית ביניים חסרת חשיבות, מעין מנוחת הלוחם בקרבות התנועה' (עמ' 39). מאיר גרוסמן, שהיה מראשי התנועה הרביזיוניסטית והתפלג ממנה עקב ביקורתו על דרכו של ז'בוטנסקי, האשים אותו בהחמצת הזדמנות ליצור קואליציה להנהגת ההסתדרות הציונית בראשותו, לאחר התפטרותו של חיים וייצמן בשנת 1931. אחדים ממקורביו טענו נגדו כי הוא נוהג בקוצר רוח וכי החלטות שלו הביאו להחלשת התנועה. צחור מעמיד בסימן שאלה באיזו מידה בחירתו של ז'בוטנסקי להתגורר בפריס בשנות השלושים אכן תאמה את צורכי מפלגתו. אולי העדפתו את העיר הזו כמרכז לפעילותו נבעה מכך שהרגיש בנוח בחברת ציבור האינטלקטואלים ממוצא רוסי שהתרכזו בה? באותו כיוון, צחור מפקפק אם ההחלטה האדמיניסטרטיבית של שלטונות המנדט לאסור על ז'בוטנסקי לחזור לארץ אחרי פרעות 1929 אכן הצדיקה את החלטתו לא לנסות לשוב לארץ.

הרושם הכולל מניתוחו של צחור בהקשר זה הוא כי ז'בוטנסקי אמנם 'ניחן בכישורים יוצאי דופן כאינטלקטואל מזהיר, סופר מחונן ומדינאי מבריק', אך חסר כמה מהתכונות החיוניות למנהיג פוליטי, החותר לזכות ברוב לתנועתו. לי חסר בפרק זה מרכיב נוסף לחולשתו כמנהיג פוליטי: הוא לא היה מודע לחשיבות של יצירת מנגנון כספי יציב שיתמוך במפלגתו ויבטיח את הרחבת פעולותיה. התנועה הרביזיוניסטית שמתנגדיה הגדירוה כמייצגת הבורגנות היהודית ובעלי ההון, הייתה בפועל דלת אמצעים חומריים במידה בלתי סבירה. לדוגמה, כאשר הוקמו 'פלוגות בית-ר' במושבות בשנות השלושים, הן לא קיבלו עזרה כספית כלשהי מתנועתם, וחיו במצוקה שלא תתואר. לעומתם ה'קיבוצים' במושבות שהשתייכו לזרמים החלוציים במסגרות ההתיישבות העובדת – זכו לעזרה מצד מוסדות ההסתדרות הציונית.

צחור אינו מזכיר כי בשנים המעטות שבהן חי ז'בוטנסקי בארץ בשנות העשרים המאוחרות, הוא נאלץ להתייגע לפרנסתו כעיתונאי ומתרגם. מסופקני אם ניתן למצוא עוד מנהיג מפלגה שמהכנסותיו מעבודתו כשכיר הוא מימן לא רק את קיום משפחתו הקטנה, אלא גם את הוצאות 'המשרד' בתל-אביב (שהיה למעשה חדר בדירתו המושכרת הקטנה של ד"ר ברוך וינשל). שעות רבות של עבודה ספרותית בלילות הוקדשו לא לביטוי נטיותיו לכתיבה, אלא למאמץ להשיג אמצעים לקופה הדלה של

המפלגה. כנראה בחר לכלות את עיניו בכתבות לעיתונים שונים בעולם עבור שכר צנוע, מאשר לגייס כספים מתומכים אמידים. בדברים אלה הנני בא לחזק את גישתו של צחור. ספק אם הייתה עוד אישיות פוליטית בתנועה הציונית אשר הייתה בת-בית בתרבויות כה רבות. אבל האם כישורנותיו המובהקים בתחומים אלה יכלו לכפר על מגבלותיו כפוליטיקאי? אלה שהעריצו אותו, וגם מתנגדיו, העלו על נס את אישיותו ואת כישורנותיו והתעלמו מחולשותיו כפוליטיקאי (או לא היו מודעים להן). בהצבעה על כך מעלה המחבר תובנה חשובה להבנת מסלול חייו הפוליטי והישגיו של ז'בוטינסקי.

הישגים מסוג אחר, שאין תמורה פוליטית בצדם, היו למפ"ם. הבחירות לכנסת הראשונה (שהייתה אמורה לשמש אסיפה מכוננת) נערכו ב-25 בינואר 1949. מפא"י זכתה בבחירות ב-46 חברי כנסת, מפ"ם – ב-19, החזית הדתית – ב-16. ב-8 במאסר אישרה הכנסת את הממשלה שהציג בן-גוריון, המבוססת על מפלגתו והדתיים. מדוע נותרה מפ"ם מחוץ לקואליציה?

בשנים שבהן פעלה מפ"ם באופוזיציה (עד 1955), האשימו ראשיה את בן-גוריון כי הוא האחראי לתוצאה זו. לטענתם הוא לא היה מעוניין במפ"ם בממשלתו מלכתחילה ונקט תכסיסי הטעיה למטרה זו. במבט היסטורי, צחור אינו מסכים עם קביעתם ולדעתו בן-גוריון העדיף קואליציה רחבה ככל האפשר ('בלי חרות ומק"י'), שתאפשר לו להנהיג את הממשלה לפי קווי המדיניות שקבע. צחור דוחה גם את הדעה כי הגישה הפרו-סובייטית של מפ"ם הכשילה את המגעים בינה ובין מפא"י. ראשית, הנחה זו משליכה לאחור את העמדה של מפ"ם משנות החמישים המוקדמות, שנעשתה אז הרבה יותר רדיקלית. מדיניות החוץ המוצהרת של מפא"י ב-1949 הייתה ניטרלית בקשר ליחסים בין הגושים, כך שלא היה ניגוד עקרוני בין שתי המפלגות. שנית, מפא"י ראתה עצמה כמפלגה סוציאליסטית. למאמר פרוגרמטי שפרסם בן-גוריון בדבר הוא העניק את הכותרת: 'לקבוץ גלויות במדינה יהודית-סוציאליסטית'. נוסף על כך התקיימה מסורת של שיתוף פעולה בין מרכיבי תנועת העבודה, אמנם לא בלי חיכוכים וחילוקי דעות, הן בהסתדרות הכללית והן במוסדות הציוניים העולמיים. המסקנה המתבקשת היא כי מבחינות רבות היה רקע מתאים לכינון ממשלה עם רוב פועלי. על בסיס זה מבהיר המחבר כי בהערכתו המוקדמות של בן-גוריון על הקואליציה מתוכננת ועל חלוקת התיקים בה, הוא ייעד למפ"ם תפקיד של שותפה (עמ' 123).

ובכן, מה הכשיל את המשא ומתן בין מפא"י למפ"ם? הרושם מהניתוח של צחור הוא כי היה כאן צירוף של שני רבדים שונים: הראשון הוא במשקע המר שעורר תרעומת קשה מן העבר, בעקבות הוויכוחים על פירוק מטה הפלמ"ח בעיצומה של מלחמת העצמאות. נראה לי כי קשה להגזים בהשפעת האווירה העכורה שנוצרה בשל כך, והעיבה על האפשרות לאמון הדדי הדרוש ליצירת רצון טוב ונכונות לפשרה. אך לפי צחור עיקר הקושי במשא ומתן בין בן-גוריון לנציגי מפ"ם היה על חלוקת התיקים

דווקא. הפרוטוקולים של הדיונים מעלים כי בן-גוריון הקשיח את עמדתו מפגישה לפגישה, ככל שהרגיש כי הכוח מצטבר בידו. 'בן-גוריון הציע שלושה תיקים ביצועיים: שיכון, חקלאות ובריאות. תיקים אלה נחשבו בעיני נציגיה נחותים. הפער בין הצדדים לא היה גדול אבל הפגישות הלכו ונעשו קשות, והדיון גלש לעקיצות הדדיות, להטחות אשמה ומכאן קצרה הדרך לחשבונות העבר' (עמ' 125). בשלב זה נקט בן-גוריון תכסיס 'משברי'. הוא חתם על הסכם עם נציגי הדתיים והציע את קווי היסוד למפ"ם, בהנחה כי תקבל עליה את הדיון. נציגי מפ"ם פירשו את הודעתו כאולטימטום משפיל, והודיעו על הפסקת המגעים. לפי צחור, שני הצדדים הימרו על 'המצמוץ הראשון'. מנהיגי מפ"ם הימרו שבן-גוריון לא יעז להקים ממשלה בלעדיהם. צחור מסכם: 'העלבון, ולא החלטה מושכלת, הוא שחרץ את דמות הממשלה הראשונה ואת דמותה של מדינת ישראל כולה. בשורש המחלוקת ביניהן לא ניצבה זיקת מפ"ם לברית המועצות' (עמ' 126).

בתיאור המשא ומתן המכריע בין הצדדים חסר דגש על השיקולים הבסיסיים שהנחו אותם, מעבר לחישובים הטקטיים. בן-גוריון ניצל ללא ספק את כישוריו הידועים בניהול משא ומתן ובתמרונים פוליטיים. אך ביסוד הדברים, פעל מתוך מניעים ושיקולים שנראו לו עמוקים יותר. בהתייחסו להשתתפות הדתיים בממשלתו, הוא האמין כי תהיה בזה תרומה לשמירת המורשת ההיסטורית היהודית ולהעמקת הקשרים עם יהודי התפוצות. ואולי חשש מפני עמדות מסוימות של מפ"ם ביחס למדיניותו בעתיד? ואולי ראשי מפ"ם ראו סכנה לאמונותיהם בקווי המדיניות שייחסו לבן-גוריון? תהיות אלה מתחדדות לנוכח הפרק הנושא את הכותרת 'הקומוניזם כנחמה', שבו מנתח המחבר בתמציתיות גישות שונות בנוגע לזיקה לברית המועצות המהפכנית מצד זרמים וקבוצות בשמאל הישראלי. בן-גוריון חזר מביקורו הרשמי בברית המועצות כנציג ההסתדרות הכללית בשנת 1923, כמעריך נלהב של לנין ושל הישגי המהפכה הבולשביקית. תכניתו להקמת 'קומונה כללית' באותה שנה הושפעה מדפוסי הארגון מהם התרשם בביקורו. אולם יחס זה התברר כאפיזודה קצרה וחולפת. 'בן-גוריון הפך את ברית המועצות לדגם שלילי'. בהשראתו 'נע השמאל המתון באותה נקודת יציאה, אל התנכרות ואחר כך אל איבה למהפכה' (עמ' 195). ואילו בזרמים רדיקלים חשובים בתנועת העבודה, חל תהליך הפוך: אהדתם למהפכה בברית המועצות הלכה והתחזקה, ומיעוט מתוכם הגיעו לדבקות נלהבת בה, עד כדי התנכרות לבסיסם הציוני. ההסבר של צחור, הנראה לי משמעותי להבנת התופעה, הוא כי התפתחות רעיונית זו לא הייתה צפויה ומכוונת על ידי 'המדריכים הגדולים' (הכוונה בעיקר ליצחק טבנקין, למאיר יערי וליעקב חזן). הם הכירו בחשיבות העליונה של הדגם המהפכני בברית המועצות בראש וראשונה מבחינה חינוכית. הם ייעדו לדגם הסובייטי שני תפקידים: להוכיח שאפשר לגייס צעירים למען רעיון, ולהוכיח שבשביל לנצח די באוונגרד נחוש הנלחם נגד הממסד השמרני והמאובן. נהייתם של מאות צעירים אחרי סנה וחסידיה הציבו לפני

'המדריכים' שתי אפשרויות: 'לנטוש את החניכים השועטים קדימה או לנסות להשיגם ולהוסיף לפרוש עליהם חסות. המדריכים בחרו באפשרות השנייה, מתוך הנחה שרק כך יוכלו להמשיך לשלוט בחניכיהם ולמתן את הלהט האידיאולוגי המאיים לסחוף אותם אל מחוץ למחנה הציוני' (עמ' 143-144).

המחבר מצביע על כמה התרחשויות במישור העולמי והמקומי, שחיזקו והמריצו את ההתפתחות הנזכרת. באותם ימים שבהם קמה מדינת ישראל, דומה היה לרבים וטובים (כולל האינטלקטואלים הבולטים במערב) כי אכן העולם עומד בפתח מהפכה בהנהגת ברית המועצות. במזרח אירופה ובסין תפסו את השלטון משטרים קומוניסטיים. מפלגות קומוניסטיות בצרפת ובאיטליה התעצמו מאוד. עמידת הגבורה של המדינה הסובייטית ותורתה המכרעת לניצחון על גרמניה הנאצית עוררו כלפיה אהדה והערכה בחוגים רחבים בעולם. במישור היהודי פעל הזיכרון הטרי של הצלת מאות אלפים משרידי השואה, ההכרה הדיפלומטית במדינת ישראל ואספקת הנשק בימי מלחמת העצמאות. ולא במקום אחרון, היה המשקע המר בעקבות המאבקים סביב הקמת הממשלה הראשונה, שהותירו את מפ"ם באופוזיציה עקרה. האם לאלה שהאמינו לסנה כי לא רחוק היום שבו ישעט הצבא האדום המשחרר לעבר חופי ארץ ישראל, הייתה בכך משום נחמה למדיניות השנואה עליהם של בן-גוריון? המחבר אינו אומר זאת במפורש, אולי הוא רומז לכך בכותרת בפרק.

כאשר התברר למנהיגות הוותיקה, הן בקיבוץ המאוחד והן בקיבוץ הארצי, עד כמה גדולה הסכנה מצד אותם חניכים נלהבים – החליטו לפעול בנחרצות, ומאות מחברי השמאל סולקו מהקיבוצים. היה בכך סמל למפנה שהתחיל אז, של זיקה לקומוניזם הסובייטי. בזיכרוני עולה אירוע פעוט, אך לדעתי מייצג את רוח התקופה: תמונתו של סטלין, שהייתה מוצבת ברפת של קיבוץ הפלמ"ח סאסא שבגבול הלבנון, סולקה ממקומה יחד עם הרפתן שתלה אותה.

התרשמתי מהדרך שבה הבהיר המחבר את שותפות הפעולה בין מנהיגי השומר הצעיר, יערי וחזן. רבים תהו וניסו להבין את פשר מערכת היחסים המיוחדת בין השניים, מה גם שנמשכה כשישים שנה. לא ידוע לי על תופעה דומה, לפחות בעולם היהודי-ציוני, וצחור מפליא לבארה:

חלוקת משימות הנהגה בין השניים נגזרה מן הכישורים והנטיות השונות של שני האישים. היה לה מניע נוסף, מורכב יותר. חזן נשא נפשו אל הפוליטיקה, אל ההנהגה הלאומית, ו"השומר הצעיר" ו"הקיבוץ הארצי" לא היו בעיניו אלא כלים שתכליתם לקדם את הגשמת הציונות. [...] לעומתו יערי, שותפו, הסתייג מן הפוליטיקה הלאומית. לכאורה הנטיות היו צריכות להיות הפוכות: חזן, המחובר אל הקיבוץ בכל רמ"ח איבריו, שראה בו תחליף בית ושהיה מעורב בנעשה בו, דווקא הוא ביקש

להינתק מן הקיבוץ ולהתחבר למערכת הלאומית, ואילו יערי, שלא רווה נחת מקיבוצו, מרחביה, ומעמדו האישי בו היה בעייתי, ביקש להסתפק במסגרת התנועה. ועם זאת, כל שנות הברית היתה השותפות בין חזן ליערי חזקה מחילוקי הדעות הרבים שנתגלעו ביניהם. עלה בידם לגבש שיטה של הדברות, מעין הליך פישור, שהתנהל הרחק מעיני חניכיהם. לנוכח חברי התנועה הציגו השניים עמדה אחידה, שאין בה שמץ של מחלוקת. אשר לעבודה בשטח, הם התחלקו בתפקידים: תפקידו של יערי היה לנתח את המניעים לעמדה שהוצגה, ואילו חזן היה אמון על שכנוע החניכים לאמצה כהחלטת התנועה. חלוקת התפקידים, שנבעה מהבדלי הכישורים של השניים, יצרה סימביוזה פוליטית שבעיני החניכים הצטיירה כהרמוניה מלאה [עמ' 57].

לבסוף, נשאלת השאלה מה נותר כיום משלל המרכיבים שפורש המחבר בספרו כמעצבי 'הרוח הישראלית'. דומני כי מעט מאוד! הוויכוחים בין מפא"י למפ"ם על פירוק הפלמ"ח או על היחס כלפי ברית המועצות הקומוניסטית – פשוט אינם רלוונטיים לדור הצעיר בימינו וספק רב אם רובם בכלל מודעים להם. המושג 'שמאל' עדיין נמצא בשימוש, אך בקטגוריות שונות לחלוטין מאלה של שנות הארבעים והחמישים של המאה הקודמת. המצביעים במרכז הליכוד אמנם רואים את תמונתו של ז'בוטינסקי הנמצאת מול עיניהם, אבל מעטים מהם יודעים דבר של ממש על אודותיו. קשה להגדיר כיום את ה'ישראליות', אך ברור לי כי היא מנותקת במידה רבה מזו שעליה כתב צחור. מבחינה זו הספר שלפנינו משמעותי בעיקר לדור של הקמת המדינה, והרבה פחות לאחרים.